

BÉKÉSI IMRE eddigi szövegtani munkássága, a konstrukciótípusok és a szillogizmusokon (a kettős szillogizmusokon) alapuló tömbösödés általa magyar anyagra kidolgozott rendszere kellőképpen meg- és továbbgondolkodtató. A szellemtudományok területén az ezredvég felé közeledve, a pozitivizmus és egy majdnem teljes évszázadnyi strukturalizmus után aligha adhatunk számot nagyobb meritumról. A szegedi főiskolai központú szövegtani műhely ma kétségkívül az egyik legbiztatóbb hazai nyelvészeti, pontosabban nyelvvel foglalkozó diskurzusrendet működteti, s ebben részt venni öröm és megtiszteltetés.

Az alábbiakban a fent jelzett nagy témakörökből (vö. BÉKÉSI: 1986., BÉKÉSI: 1993. stb.) egyetlenre összpontosítok, s e területen is leginkább kérdéseket tennék föl. A két kérdés, melyet itt fölteszek, összefügg egymással: mi történik a szintaktikailag és tartalmi-logikai szempontból egyaránt zárt konstrukciótípusok (vagy kettős szillogizmusok) határán túl a szövegben, és mi történik az olyan szövegben, amelyben nincsen (vagy nem dominál) a konstrukciótípus. Ezt a kérdést már korábban is fölvettem, ám most már illendő mondani (vagy kérdezni) is valamit róla.

A kettős kérdés (főképp annak második része) ezúttal a kapcsolatos mellérendelő viszony szövegtani értelmezhetőségére vonatkozik: vajon e mostohán kezelt viszony ad-e valami többletet a kauzális és az ellentétes viszony tárgyalása mellett?

Az a kontextus, amelyben mozogva itt most vitatkozunk, mondatgrammatikai kategóriákból indult ki. Azaz alulról fölfelé építkezve a kisebb egységek felől közelíti a nagyobbakat. Fogadjuk el ezt a kiindulópontnak, s nézzük meg, vajon mit lehet így kezdeni a BÉKÉSI IMRE által kevésbé vizsgált kapcsolatos viszonyal. A magyar nyelvre kidolgozott legutolsó grammatika széles alapokra helyezett, mellérendeléssel foglalkozó fejezetét alapul véve, a következőket mondhatjuk: a mellérendelő struktúrák endocentrikus szerkezetek, azaz „a mellérendelő szerkezet mint egész ugyanahhoz a szintaktikai osztályhoz tartozik, mint a benne koordinált összetevők” (BÁNRETI: 1992. 719). Ami a jelen rövid kontribúcióban fontos, a grammatikaszerző megkülönbözteti a bináris, kéttagú, két argumentumú kötőszókat (ide tartozik jószerével minden kauzális és ellentétes kötőszó), valamint az n-áris, többtagú, több argumentumú kötőszókat, s ide tartozik a kapcsolatos viszonyt kifejező és is (BÁNRETI: 1992. 735). E második típus — ellentétben az elsővel — „nyelvtanilag nem korlátozott mennyiségű argumentumot” köthet össze (uo.). E mellérendelő fejezet azt is megjegyzi, hogy a mellérendelő kötőszó nem lehet az első tagmondat előtt (i. h. 736), valamint — szempontunkból lényegesebb módon — különbséget tesz a párhuzamos és a nem párhuzamos szerkesztésű tagmondatok között. Az előbbieken a szintaktikai párhuzam az azonos nyelvtani összetevők ismétlődésében mutatkozott meg (i. h. 739). E rövid jellemzéssel már nagyjából körülhatároltuk a kapcsolatos viszony szintaktikai és szemantikai jellemzőit egy hangsúlyozottan mondatgrammatikai leírás alapján. Ám vajon elégséges-e ez a megközelítés a mondatnál nagyobb egységek vizsgálatában, mégoly pragmatikai megközelítés esetén is? Hiszen épp a szintaktikai szerkezet nyitottsága, a többtagúság teszi nem összehasonlíthatóvá a kauzális és ellentétes viszonyokból felálló különböző konstrukciótípusokkal a kapcsolatos viszonyt. Hogyan lehet e nyitott kapcsolatos szerkezetet szövegszinten beha-

tárolni, elhatárolni a nem kapcsolatos, de egymás mellé helyezett szövegrészek viszonyától és leírni? Egyelőre a kérdés a lényeges, a válasz inkább esetleges.

A dilemmát jól példázza az oly szép *Halotti Beszéd*-elemzés (BÉKÉSI: 1994.), amelyben a kauzális viszonyok csomópontjai között megjelenik a kapcsolatos viszony, a beszédbe szőtt narratív rész velejárójaként (BÉKÉSI: 1994. 58). E viszony sor mintegy a narratív, elbeszélő szövegrészek természetes velejárójaként van itt feltüntetve, mely további gondokat nem okoz.

Mégis érdemes egy pillanatra megvizsgálni e kapcsolatos részek közül legalább az elsőt. A HB 3—5. mondata tiszta példáját adja e szövegszerveződésnek: „3Ményi miloŕtben terumteve eleve miv ílemucut adamut. eŕodutta vola neki paradíjumut hazoa. 4Eŕmend paradíjumben uolov gimilctul munda neki elnie. 5Heon tilutoa wt ig fa gimilce tvl. Ge munda neki meret nu(m) eneyc. yŕa ki nopun emdul oz gimilŕtwl. halanec halalaal holz.” A rövid szemlélődés is megmutatja bárkinék, hogy a három mondat szintaktikája és szemantikája a fő vonásokat illetően azonos: mindháromnak Isten az alanya, mindháromnak múlt idejű az állítmánya — a történetelbeszélésnek megfelelően —, mindegyiknek azonos a modalitása, mindhárom Isten és Ádám történetben (és egymásutániségában) megragadható kapcsolatával foglalkozik stb. Tehát a három mondatnyi rész megfelel a fentebb idézett legtöbb szintaktikai kritériumnak: endocentrikus a szerkezet (Ádám története = a három mondatból álló rész, valamint a többi a 10. mondat végéig), a három mondat a tömbösödés tekintetében egy egységet alkot, jellegzetességének megfelelően az *és* nem bináris, s nem áll valamely szövegnyi egység (itt mondat) elején, mint ahogy a mellérendelő szintaktikai szerkezet elején sem állhat, ill. a tőle jobbra álló résszel szorosabb kapcsolatban van (BÁNRETI: 1992. 736, 720). Végül — ami talán a legfontosabb —: a lineáris történetelmondás párhuzamos szerkezetekkel történik. E kettősségre még visszatérünk, itt csupán felhívjuk a figyelmet a BÉKÉSI IMRE által is hangsúlyozott tényre, hogy az *és* a HB.-ben nem csak kapcsolatos viszonyt jelöl, ezáltal is megkönnyítve a narratív és az argumentatív részek retorikai megformálását.

Lássunk egy másik hasonló tematikájú példát, amely a kapcsolatos szövegszerkesztés remeke, s több helyen kínálja a kapcsolatos (narratív) és a kauzális (argumentatív) értelmezést. Az idézet János evangéliumának 1. részéből való, Károli Gáspár fordításában: „Kezdetben vala az Íge, és az Íge vala az Istennél, és az Isten vala az Íge. 2. Ez kezdetben az Istennél vala. 3. Minden ő általa lett és nála nélkül semmi sem lett, a mi lett. 4. Ő benne vala az élet, és az élet vala az emberek világossága; 5. És a világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem fogadta be azt”. E nagyon tömör, letisztult evangéliumi bevezetőben a 2—3. és a 3—4. mondat közötti viszonyt tartalmi-logikai tekintetben kettős olvasata van: a történetelmondásban az idő linearitását jelezve kapcsolatos, a Jézus-történet bevezetőjeként pedig ok-okozati viszonyokat ad meg (*és ezért*).

A korai magyar szövegmélekek azért kínálkoznak jó elemzési példaként, mert — a későbbiekkel ellentétben — e szövegekben igen sok helyen explikálva van a kapcsolatos viszony. Nincs mód e helyt például a *Jókai-kódex* Szent Ferencről szóló történeteit elemezni e tekintetben, jöllehet igen tanulságos például az *Az fordólt farkasról* című (Jókk. 312—326).

A vegyes kapcsolású szövegek (szövegrészletek) után érdemes szemügyre venni egy olyan részletet, amelyben a kapcsolatos viszony explikálva van, ugyanakkor szem-

mel láthatóan, nem egyszerűen narrációval találkozunk, tehát tovább árnyalhatjuk képünket az és-ről. A szövegrészlet fordítás, így gyanús is lehet, ezúttal azonban valószínűleg eltekinthetünk e gyanakvástól, mert a példa tiszta. Joyce *Ulysses*éről van szó, az idézett pedig a híres A naptitán marhái fejezetből való, a nagy regiszterbemutatóból, Szentkuthy Miklós fordításában: „És Leopold utazó beméne a kastélyba egynémely időre megpihenendő mivel minden tagja sajgott bolyongván szomszéd és messzi tájakra, bujálkodásnak miatta. (bek) És a kastélyban ott állta egy asztal Finnlandia nyírfáiból és négy törpe tartotta ugyanazon országból valók, de mozdulatlanok, mert bűbáj kötötte őket. És az asztalon félelmes kardok és kések, melyeket egy hatalmas barlangban készítenek verejtékezeve robotoló démonok fehér lángokból melyeket illesztnek bölények és szarvasok szarvába melyek ott csodálatos bőségben tenyésznek. És edények voltak Mahound mágiája szerint formáltak tenger fövenyéből és egy boszorkánymester leheletéből ki mintha buborék volna benne. És az asztalon mi szem száj kívánsága hogy nincs az embernek álma dúsabb. És ott állt egy ezüsfazék, melyet bűverő mozgatott hogy nyílnék melyben is csuda halak voltak fejtelnek bár kishitűek tagadnak mondván, ha nem láttak ilyet nem volna lehetséges. E halak pedig hevernek olajos vízben kit hoztak Portugalliából zsírja bőven csorduló mint az olajprésnek nedve. ... (bek) És a deák egy hörpintésre valót töltött Leopold lovagnak és öntött minden jelenlevőnek és mindenki kihörpintené részét egytől egyig derekasan. És Leopold lovag feltolta sisakrostélyát hogy kedvében járjon és nyilvánvalóan kortyolt egyet jó barátságának okából...” (Joyce, 480—481).

A részlet egy tivornya kellős közepéből való, s mint látható, valamennyi mondatok közötti kötés kapcsolatos, méghozzá jelölt módon az, a szövegrészlet poliszindetikus (ez a stílusutánczás következménye). E kötések megfelelnek a fentebb röviden leírtaknak. Valami különbség azonban van közöttük. E különbséget azonban nem alulról, hanem felülről, a nagyobb egység felől építkezve lehet megnevezni. Az 1. és a 3. bekezdés ugyanis történetet mond el, ugyanazt a korábban már megkezdett történetet folytatja, míg a középső, a második leírást ad. Mielőtt a kettő közötti — a kapcsolatos viszonyon belüli — különbségekre rámutatunk, rövid kitérőt kell tennünk.

A grammatikai szemlélet rögzítése volt a kiindulópontunk. E grammatikai szemlélet — legyen bármilyen iskolára alapozva — a mondat szintaktikai szerkezetéből vezet le nagyobb egységeket is, így a tömbösödést is. Lehetséges-e fölülről, a teljes szöveg avagy a nagyobb szövegegység felől ugyanígy kiindulni — ez itt a lényegi kérdés. Ha ugyanis lehetséges, s az eredmény azonos, ill. egy pont, egy értelmezés felé irányul, számottevően közelíthetjük a szöveggrammatikai és a szövegtani, szövegpragmatikai vizsgálatokat a szövegvizsgálat eredményessége érdekében.

A nyelv anropológiai szemléletében érvényesülő holizmus, történetiség és dialogicitás hangsúlyozása mellett ezúttal képességekre, tudásokra hívjuk föl a figyelmet. A nyelvi és kommunikatív kompetencia értelmezésünk szerint valamilyen gyakorlati jellegű tudás, phronészis, mely a nyelvközösségi dialógusban, polilógusban a Bildung mozzanatában alakul(hat). A gyakorlati tudás lényege abban áll, hogy összetett rendszerekben tájékozódni, dönteni képes, anélkül, hogy erről feltétlenül számot tudna adni valamilyen fogalmi keretben. POLÁNYI MIHÁLY a gyakorlati tudást hallgatólágos tudásnak nevezi, s két változatát különbözteti meg: az egyik analizál, a részleteket tartja számon, míg a másik ezzel szemben egészelvű tudás, s többek között a nyelvi jelet is egészként fogja föl és érti meg (POLÁNYI: 1974/1992.). Ez utóbbi tudás természetesen

nemcsak a morfémarra vagy akár a betűre vonatkozik, hanem éppenséggel a szövegre is. A hermeneutika értelmezésében a megértés az olvasás utáni globális mozzanat, tehát ez utóbbi tudásra alapul.

A szövegbefogadó eszerint egyes szövegeket, ill. szövegrészeket globálisan (is) szemlél. Az értelmezést segítő pragmatikai tényezőket e szinten éppúgy kereshetünk, mint a szintaktikai alapú tartalmi-logikai tömbösödéseknél. A pragmatikai tényező ezúttal az *és*-re vonatkozó tudás (melynek lényegét fentebb vázoltuk BÁNRÉTI: 1992. alapján). Ez a tudás azonban ama analizáló, részletekre figyelő. A másik, az egészszelű arról ad számot, hogy milyen tartalmakat milyen részekre bontva milyen módon artikulál az *és* — akár explicit, akár implicit.

A fenti példák alapján a következőket feltételezhetjük. (1) A kapcsolatos viszony, az *és* valamilyen narráció részeit tartja egybe. A narráció történetet beszél el valamilyen időrendben. Az *és* nyitott linearitása a temporalitást jelöli.

(2) A kapcsolatos viszony, az *és* valamilyen leírás részeit tartja egybe. A leírás — ellentétben a narrációval — statikus, valamely jelenség részeinek meghatározott szempontok szerinti számbavétele. Az *és* az analitikus jelleget jelöli (a térben avagy a metaforikus térben), mely szintén nem lezárt.

Valószínűleg vannak más típusok is, jöllehet az előző kettő tűnik a leggyakoribbnak. Például. (3) A kapcsolatos *és* (ill. implicit formája) az ismételt beszédrészek speciális viszonyát jelöli.

A temporális és analitikus kapcsolatos szövegszerveződési forma globális forma, mely egy szövegrészt vagy egy teljes szöveget éppúgy tömbként tart egybe, mint a kauzalitás vagy az ellentét. A holisztikus jelleget a kapcsolatos szövegtömb mint reprezentáció és annak reprezentálja közötti ikonikus viszony adja (erre vö. PEIRCE: 1931—1935., BOUISSAC, HERZFELD, POSNER (eds.): 1986., BENCZE: 1990.). A diagrammatikus ikonicitás, mely a dolgok részeinek viszonyát a szövegbeli leképzésben valamilyen beszéltői stratégia alapján strukturálja, a döntő jelenség itt. Egy-egy ilyen kapcsolatos tömb határát szövegen belül nehezebb kijelölni, mint a kettős szillogizmusok explicit és implicit összetevőit. A határokat voltaképpen a reprezentált tényállás-konfiguráció határai adják, ezek azonban éppen az *és* nyitott szintaxisa, a többtagú (nem korlátozott mennyiségű) argumentáció révén újraértelmeződhetnek. Ugyanakkor — mint láttuk — az egy kapcsolatos tömbhöz tartozó mondatok szintaxisa igen erős párhuzamokat mutat, s ez a tömb (és határainak) azonosíthatóságát könnyíti.

Az *és*-nek ezt a nyitottságát már BÉKÉSI IMRE HB.-elemzésében is tapasztalhatjuk, hiszen a korai magyar szövegben a röviden bemutatott 3—5. mondat után még több helyen előbukkan a kapcsolatos szerkesztésű történetmondás. Valójában az *és*-nek még ennél is nagyobb a hatóköre: megszólalásokat köthet egybe. A zenei gyakorlatban a karmesteri beintés pontosan jelzi ezt: *egy, két, há és ...* Egy zenei vagy táncpróbán a sokadik alkalommal már csak az *... és* a beütés, a felütés, amely megadja a ritmust, a kezdés lehetőségét, ritmusában összekötve az újabb megszólalást az előzőkkel.

Hasonlóképpen a verbális megnyilatkozások sorában is találunk olyan szövegeket, melyek *és*-sel kezdődve valami megelőzőre utalnak (mint láttuk, az *és* valamilyen kapcsolatos szerkezet közepén, belsejében áll, bár jobbra igazodik. Két példa Pílinzskytől, mindkettő verskezdet, az első a *Harmadnapon* címűé:

És fölzúgnak a hamuszín egek,
hajnalfele a ravensbrücki fák.
És megérik a fényt a gyökerek.
És szél támad. És fölzeng a világ.

A második (*Jelenések VIII. 7.*):

és lát az isten mennyeket
s a menny színén madarak szárnya-röptét
és látja mint merülnek mind alább
a tűzkorongon átkerülni gyöngék

Az irodalmi példa azt a legáltalánosabb jellegzetességet mutatja be, hogy a megszólalás térbeli és időbeli egymásmellettsége a csönddel csak átmenetileg szakad meg, de nem szűnik meg. Ezzel a végtelenül egyszerű *és*-nek több, különböző szinten megjelenő funkcióját feltételezzük: mondatszinten a grammatikában leírt kapcsolatos viszonyt, szövegszinten a térbeli és időbeli egymásmellettség diagrammatikusan ikonikus tömbösödését, a szövegek (megnyilatkozások) és valószínűleg szövegrészek között pedig a folyamatosságot, a nyelvet mint történést, egy nyelvközösség vagy beszélő közösség hagyománymondását. Ezzel az *és*, a kapcsolatos viszony a nyelv dialogikus (voltaképpen polilogikus) jellegének egyik alapegységeként jelenik meg, megfelelően annak az antropológiai nyelvfelfogásnak, melyet már HUMBOLDT, majd BAHTYIN, ill. a 20. századi filozófiai hermenutika kifejtett (vö. HUMBOLDT: 1836/1985., BAHTYIN: 1981., GADAMER: 1960/1984. stb.).

Hozzászólásom címében az *és* szintén többféleképpen értelmezhető. Egyrészt metanyelvi közlésként jelzi, hogy egy nyelvtani kötőszóról lehet szó. Másrészt viszont egy diskurzusrendben a beszéd (gyarló) folytatását jelöli: BÉKÉSI IMRE ezt és ezt mondja, X és Y és Z azt és azt mondják, *és* az alábbi írás a következőket. Persze úgy is lehet értelmezni: ha Békési Imre ezt, X, Y, Z azt mondja, akkor az alábbi írás a következőket mondja. S a dolgok összetettségét itt ragadhatjuk meg, talán közelítve a megértés leírásához.

Irodalomjegyzék

BAHTYIN, Mihail:

1981. *The Dialogic Imagination*. Austin, University of Texas.

BÁNRÉTI Zoltán:

1992. A mellérendelés. In: KIEFER Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. I. Mondattan, Akadémiai Kiadó, Budapest, 715—795.

BÉKÉSI Imre:

1986. *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondatszerkezeti elemzések*, Tankönyvkiadó, Budapest.

1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése. Egy modell az argumentatív szövegtípus tanulmányozásához*, JGYTF Kiadó, Szeged.

1994. A Halotti Beszéd kompozíciós tagolódásáról. In: BÉKÉSI Imre—H. TÓTH Imre (szerk.): *Bárczi Géza centenáriuma*. MTA Szegedi Területi Bizottsága. 49—63.

BENCZE Lóránt:

1990. Ikonicitás és szimmetria a magyarban. *Nyr.* 101—108.

- BOUISSAC, Paul—HERZFELD, Michael—POSNER, Roland (eds.):
1986. Iconicity. Essays on the Nature of Culture. Festschrift für Thomas A. Sebeok on his 65th birthday. Stauffenberg. Tübingen.
- GADAMER, Hans—Georg:
1960/1984. *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat, Budapest.
- HUMBOLDT, Wilhelm von:
1836/1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai*. Ford. Rajnai László. Európa. 69—115.
- Jókk. Jókai-kodex. Szerkesztette P. BALÁZS János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Joyce, James:
1922/1974. Ulysses. Ford. Szentkuthy Miklós. Európa, Budapest.
- PEIRCE, Charles S.:
1931—1935. *The Collected Papers*. Cambridge, Mass.
- POLÁNYI Mihály:
1974/1992. A tudományos meggyőződések természete. In: Polányi: 1992. II. 139—160.

1.3. Válaszok

BÉKÉSI IMRE

1.3.1. TOLCSVAI NAGY GÁBOR gondolatmenetéhez egy *elvi-módszertani*, valamint egy *praktikus* megjegyzéssel szeretnék csatlakozni.

Az *elvi-módszertani* megjegyzés azzal a kérdéssel kapcsolatos, hogy komplex alakulat lehet-e rendszertag. Erre a kérdésre inkább *nemmel* szokás felelni, s ebből következően a *de* kötőszó szerepét 'konjunkció'-nak tekintjük. Ekkor például a *tehetséges, de lusta író* kijelentést két kijelentésre tagoljuk: az író tehetséges, és az író lusta; azaz az író tehetséges és lusta. — Ez lehet használati (felszíni) forma is: tehetséges és lusta író. Aki így fogalmaz a szóban forgó íróról, az azért fogalmaz így, mert nem akarja élezni a szemantikai ellentétet az író e két (íróságával kapcsolatos) tulajdonsága között, bár azt elhallgatni sem akarja. Esetleg nem tartja egyedinek vagy különösnek, hogy egy tehetséges író tehetségével megférjen a lustaság; illetőleg hogy egy lusta emberben meglegyen az írás tehetsége is. További okai is lehetnek a tehetséges és lusta viszonyításnak, az ezekben lévő szemantikai azonosság feltárásához azonban ennyi is elegendő — a beszélő nem kívánja ütköztetni e két (más-más értékszintről származó) tulajdonságot egymással. A partnerre bizza, hogy az íróshoz mint alkotó tevékenységhez társuló alkotás (eredmény, mű, siker stb.) szempontjából viszonyítja-e egymáshoz a két (e szempontból ellentétes következményre utaló) tulajdonságot.

Ha azonban a beszélő nem bizza rá a partnerére, hogy viszonyítja-e egy harmadik szemponthoz (azaz az eredményességhez) a két tulajdonságot, hanem a *de* kötőszó kitételével *készíteti* is őt e viszonyításra, akkor itt már olyan komplex (implicit komponensekből is álló) alakulattal kell számolnunk, amely szétfeszíti a 'két kijelentés konjunktív viszonya' -féle elemi szerkezetet (amelyben természetesen azért benne marad a 'konjunkció' is).

Praktikus jellegű megjegyzésem az alakulat tagjainak sorrendjével kapcsolatos. Ha e tagok például a leírt történet időrendjét követik, akkor közöttük az *és* kötőszó viszonyít legmegfelelőbben, mint például Márai Sándor alábbi mondatában: „*Gide a szabadságot remélte a kommunizmustól, és amikor megtudta, hogy ez a rendszer nem tud szabadságot adni, csalódottan elfordult.*” (Napló, 1945—1957. Akadémiai—Helikon Kiadó, 1990. 219.)